

RIJNLAND: DE DELEN EN DE SOM¹

Toen in 1778 in Leiden een Departement (afdeling) van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen werd opgericht, meldden zich niet alleen Leidenaren als lid aan, maar ook mensen uit Noordwijk, Voorschoten, Zoeterwoude, Wassenaar, Leiderdorp, Leidschendam, Zoetermeer, Stompwijk en Oegstgeest. In de eerste helft van de negentiende eeuw treffen we ook leden in Alphen en Boskoop. Leidse ondernemers en hoogleraren speelden de eerste viool binnen het Departement, maar de medailles en geldprijzen die de Maatschappij ter beloning en stimulering uitreikte, gingen niet enkel naar Leidse fabrikanten. De eerste medaille was in 1780 voor F.W. de Bas, secretaris van Voorschoten, “tot aanmoediging in het voortgaan met woeste Duinen te beplanten en te bebouwen”. Vóór 1800 volgden nog prijzen voor Leiderdorpse lijmfabrikanten, een kaardenbollenkweker in Wassenaar, een compagnieschap in Hazerswoude en iemand met verstand van boomkweken in Oegstgeest.²

Dit voorbeeld wijst ons erop dat er binnen deze streek een samenhang bestond tussen de verschillende steden, dorpen, ambachten en gemeenten. In de lokale geschiedschrijving zoals deze over het algemeen wordt gepraktiseerd, komt deze samenhang echter nauwelijks uit de verf.

Lokale geschiedenis

Lokale geschiedschrijving is populair. Alleen al in de Leidse regio zijn duizenden mensen lid van een of andere stichting of vereniging die zich daarmee bezig houdt. Jaarlijks verschijnt een bijna niet bij te benen aantal publicaties. Volgens Peer Vries is de democratisering van het heden een belangrijke factor die de ontwikkeling van de lokale (en regionale) geschiedschrijving heeft gestimuleerd.³ Historici raakten in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw onder invloed van de sociale wetenschappen (en maatschappelijk engagement) meer geïnteresseerd in ‘het dagelijks leven’ van de mensen. Daarnaast waren door de toename in opleiding, welvaart en vrije tijd steeds meer mensen in staat iets aan geschiedenis te doen. Het is logisch dat men zich richtte op de geschiedenis ‘dicht bij huis’, de eigen omgeving.

Dat kán ook de regio zijn. Inderdaad vroegen de bestuurders van de Samenwerkingsorganen Leidse Regio en Duin- en Bollenstreek⁴ zich in 2002, toen zij vergevorderde plannen hadden om deze twee regio’s te verenigen, zich af of de nieuwe bestuurlijke constructie ook historische wortels had. Mijn stelling was dat er inderdaad sprake was van historische verbanden. Met een oog op die gezamenlijke geschiedenis gaf men de nieuwe regio de naam Holland Rijnland.⁵

Maar in deze regio lukt de bovenlokale samenhang nog niet onder de geschiedschrijvers, de Bollenstreek enigszins uitgezonderd. Dat komt mede doordat identiteit evenzeer een belangrijke rol speelt. Men heeft behoefte aan een behapbaar stukje collectieve werkelijkheid in een wereld die enerzijds globaliseert en anderzijds individualiseert. De verstedelijking is een component van dergelijke processen en de interesse in lokale geschiedenis wordt nogal eens gevoed door de weerzin daartegen. Dat geldt zeker in de kleinere gemeenten om Leiden heen: centrumgemeente Leiden staat als ‘stad’ voor wat men vooral *niet* wil zijn en is tegelijkertijd een bedreiging voor de eigen autonomie. Maar al te graag wijst men daarom op het middeleeuwse verbod op de buitenneringen.

Het Leidse geschiedbeeld is daarvan in veel opzichten een spiegelbeeld: de o zo belangrijke eigen stad staat centraal, de stadsgrenzen zijn knellende banden. Het is tekenend dat in het meest recente overzichtswerk van de Leidse geschiedenis⁶ nauwelijks aandacht wordt besteed aan Leiden in de regio. Alleen in de meeste economische hoofdstukken wordt iets meer ingegaan op de samenhang tussen stad en omgeving, met name wanneer het gaat over de markten en de regionale infrastructuur van waterwegen.

Onderhuids – of juist heel bewust – speelt zo de oude tegenstelling tussen stad en platteland een belangrijke rol in onze kijk op de regio. En dat terwijl de gemeenten Leiden, Voorschoten, Leiderdorp en Oegstgeest tegenwoordig eigenlijk in alle opzichten (behalve bestuurlijk) één stad vormen, die ook nog langzaam maar zeker vergroeit met Katwijk. Dat proces poetst echter die historische tegenstelling niet weg, maar versterkt (voorlopig?) zelfs de behoefte de eigen identiteit te handhaven.

De tegenstelling tussen stad (Leiden) en platteland (de rest) is echter niet de enige die in de regio speelt. De ruzies tussen Katwijkers en Rijnsburgers zijn bijna legendarisch. Aan de andere kant van de regio hebben we de tegenstelling tussen Rippers en Veners. Geloofsverschillen spelen in dergelijke botsingen een rol, maar er werkt meer door: de verschillen tussen vissers, veehouders, tuinders en veenwerkers.

Er is weinig mis mee om de eigen identiteit een rol te laten spelen bij lokale geschiedschrijving. Als men er tenminste niet in blijft hangen. Verschillen en tegenstellingen zijn er zeer zeker, maar het verdient aanbeveling evenzeer te kijken naar de onderlinge samenhang, de mate van afhankelijkheid van elkaar en de veranderingen die daarin én daardoor optreden. De steden en dorpen maken namelijk deel uit van een regionaal verband.

Samenhang in Rijnland

Daarbij gaat het niet om de eind twintigste-eeuwse Leidse Regio in bestuurlijke zin en evenmin over de regio Holland Rijnland (al dan niet samen met de Rijnstreek), maar over een groter verband, dat het grootste deel van Rijnland omvat.

Dit gebied kent al een lange bewoningsgeschiedenis. De oude Rijnmond was met kleine nederzettinkjes op de oever- en strandwallen in de midden- en late ijzertijd relatief dicht bewoond. Grotere nederzettingen ontwikkelden zich pas met de komst van de Romeinen bij de legerplaatsen aan de grens: Zwammerdam, Alphen, Matilo, Valkenburg, Katwijk. Archeologische vondsten maken duidelijk dat er contact bleef met de inheemse nederzettingen ten noorden van de Rijn. Hoewel er daarna sprake was van een zekere ontvolking, bleef de Rijnstreek in de vroege middeleeuwen een belangrijke bewoningsconcentratie in Holland.⁷ Drie van de vijf grafvelden uit deze tijd in Zuid-Holland, vinden we in deze streek (in Katwijk, Rijnsburg en Koudekerk). De streek was een van de drie kerngebieden, waaruit in de tiende en elfde eeuw het graafschap Holland ontstond – die naam zelf komt waarschijnlijk uit deze streek (Holtland bij Koudekerk). Voor de streek zelf raakte de benaming Rijnland in gebruik.⁸

Tot ver in de elfde eeuw was Rijnsburg met markt en burcht de belangrijkste plaats van de streek. Valkenburg had voordien een regionale marktfunctie, terwijl Kerkwerpe (Oegstgeest) van belang was voor de kerstening van het gebied vanaf de achtste eeuw.⁹ In de vroege middeleeuwen begon de

ontginning van de woeste gronden, zoals de moerassen bij het Waardeiland. Daar ontwikkelde zich relatief laat een nieuwe regionale marktplaats, vlakbij een grafelijke hofstede en een burcht: Leiden. De verwoesting van Rijnsburg door de Duitse keizer en de verplaatsing van de markt en muntslag daarvandaan (halverwege de elfde eeuw) speelde daarbij waarschijnlijk een grote rol.¹⁰

Het kerngebied Rijnland kreeg een bestuurlijke betekenis toen de graaf daarvoor een baljuw aanstelde. Een extra betekenis kreeg het toen in de strijd tegen het water in de dertiende eeuw het hoogheemraadschap Rijnland gestalte kreeg. De vorming van het waterschap betekende nadere samenwerking tussen de 24 ambachten (en steden) in dit gebied. Het bestuur van het hoogheemraadschap kwam in Leiden, van waaruit ook baljuw opereerde. De nieuwe stad ontwikkelde zich in de dertiende eeuw ras tot hoofdplaats van Rijnland, als bestuurlijk, juridisch en economisch centrum.

Het grotere regionale verband van Rijnland heeft lang een rol van betekenis gespeeld. De geschiedschrijving van het hoogheemraadschap geeft daardoor de nodige dwarsverbanden.¹¹ De contouren van Rijnland zijn nog goed te herkennen in het werkgebied van het Departement Leiden van de Oeconomische Tak dat in het begin van deze bijdrage geschetst werd. De Rijnlandse samenhang is eveneens duidelijk te herkennen in het netwerk van beurtveerdiensten dat in de zeventiende en achttiende eeuw tientallen dorpen met Leiden verbond.¹² Dit netwerk is zeker tot in de eerste helft van de twintigste eeuw blijven bestaan, met een groot aantal stoombootmaatschappijen en – vooral in het westelijk deel – aangevuld met tram- en spoorwegverbindingen.

Rijnland als samenhangend geheel is natuurlijk niet het complete verhaal. Haarlem en Gouda en hun verzorgingsgebieden – deels binnen, deels buiten Rijnland – vormden al vroeg eigen regio's. Vanaf zuid (Den Haag) en noord (Amsterdam) werd sinds de achttiende eeuw aan het 'Leidse' Rijnland geknabbeld: Wassenaar en Leidschendam horen nu duidelijk tot de Haagse regio. Kortom, de grenzen zijn niet statisch en het verschuiven van deze 'invloedsferen' is op zich al een interessant onderwerp.

Daarnaast zijn er subregio's te onderscheiden. In principe was Rijnland buiten de steden en vissersplaatsen agrarisch gebied. Veeteelt speelde een belangrijke rol; daarnaast ontwikkelde de tuinbouw zich in de loop der tijd sterk, in eerste instantie vooral in de omgeving van Leiden, Roelofarendsveen en Rijnsburg. Oostelijk van de oude strandwallen speelden veenderijen en turfwinning een belangrijke rol. Langs de Rijn zelf was behalve van agrarische activiteiten sprake van nijverheid, vooral in de vorm van kalkovens, steenfabrieken en scheepswerfjes. De verschillende subregio's hebben eigen kenmerken, maar opereren wel binnen het grotere Rijnlandse verband, lange tijd met Leiden als centrumgemeente.

Deze subregio's kenden hun eigen ontwikkeling. De veengebieden hebben zich grotendeels ontwikkeld tot veenweide- en tuinbouwgebieden met grote waterplassen (zichtbare overblijfselen van het slagvenen in de zestiende en zeventiende eeuw).¹³ Fusies van enkele kleinere plaatsen hebben geleid tot de ontwikkeling van Alphen aan de Rijn tot een stad met een eigen verzorgingsgebied, waardoor de Rijnstreek lossier kwam van het westelijk deel van de streek.¹⁴ Vanuit Haarlem verspreidde zich in de loop van de negentiende eeuw de bollenteelt in zuidelijke richting. Daardoor ontstond een nieuwe subregio (de Bollenstreek). De Rijnsburgse boeren zijn nu

bollenboeren die hun eigen veiling Flora hebben, en niet meer de veeboeren en tuinders die in de zeventiende eeuw in groten getale naar de Leidse markten kwamen.

Kortom, de regio verandert steeds, maar tegelijkertijd moge duidelijk zijn dát er sprake is van een samenhangende regio ((Midden-)Rijnland) en diverse subregio's.

Leiden en de anderen

Leiden speelde en speelt binnen dit regionale verband natuurlijk een bijzondere rol. De bovenbeschreven regio vormt het 'verzorgingsgebied' van de stad. Dat verzorgende strekt zich uit over tal van functies: economische, juridische, cultureel, sociaalverzorgende, geneeskundig, religieus en educatief.¹⁵ De betekenis van Leiden voor de plaatsen in de omgeving was op deze gebieden inderdaad groot, maar hoe groot en hoe het een en ander uitwerkte – zowel voor de betrokken plaatsen als voor Leiden – is slechts beperkt in beeld gebracht. Terecht vroeg Rudi van Maanen tijdens zijn inaugurale rede om systematisch onderzoek naar de beroepssituatie in de verschillende dorpen om inzicht te krijgen op de effecten van de aantrekkingskracht van centrumgemeente Leiden.¹⁶

Het woord 'verzorgingsgebied' suggereert ook een éézijdige relatie, alsof enkel de centrumgemeente in behoeften voorziet. Dat was natuurlijk niet zo. Leiden was afhankelijk van het omliggende platteland: in de eerste plaats al voor de voedselvoorziening (vlees, graan, groente, fruit, vis), in de tweede plaats voor andere producten en grondstoffen, zoals brandstof (turf), bouwmaterialen (kalk en baksteen), kaardenbollen, sommige verfstoffen, lange tijd zelfs voor vers water.

Ook wat inwoners betreft werd Leiden in het begin gevoed door de omgeving. In de dertiende en veertiende eeuw vonden gewone mensen uit de regio handel en werk in de nieuwe stad en ook de regionale elite schafte zich naast de ridderhoeve graag een groot stadshuis aan. In de achttiende eeuw verliep het proces echter andersom. Niet alleen schaften welgestelde Leidenaren zich buitens aan, ook armen verhuisden in groten getale naar het omringende platteland, daartoe gedreven door de voortdurende economische malaise.¹⁷ Vandaag de dag is dit migratieproces overigens veel diffuser: eigenlijk is er sprake van één regionale woningmarkt.

Een deel van de middeleeuwse stedelijke elite wortelde in de regionale adel. Waar deze families hun bezit in de regio uitbreidden, spreekt men al snel over Leidse dominantie. Misschien kan men hen beter aanduiden als een regionale elite. Echte Leidse dominantie kwam na het beleg en ontzet van 1574: de stad kocht de heerlijke rechten van een aantal plaatsen in de omgeving (Oegstgeest, Leiderdorp, Zoeterwoude). Ook rijke burgers kochten dergelijke rechten in de regio. Na 1795 veranderde dat formeel, maar er was nog lang veel 'Leidse' inbreng in de besturen van omliggende gemeenten. Het zou interessant zijn te onderzoeken wat de effecten op de lokale gemeenschappen zijn geweest van deze Leidse bestuurlijke overheersing.

Vanaf de vijftiende eeuw probeerde Leiden haar nijverheid te beschermen door het verbod op de buitenneringen; en haar inwoners door vervuilende bedrijven in of direct bij de stad te verbieden. Dat laatste leverde Leiderdorp de nodige nijverheid op in de vorm van lijmfabrieken en kalkovens. Kalkovens had je op meer plaatsen langs de Rijn en het zou interessant zijn de plaats van deze

nijverheid in de regionale economie eens nader te onderzoeken, ook in relatie tot de steden (afzet), vissersplaatsen (schelpen als grondstof) en de veenwinning (turf als brandstof).¹⁸

Het belang van de verschillende Leidse markten wordt algemeen onderkend. Dat Leiden voor haar voedselvoorziening lang geheel afhankelijk was van de omgeving en de omgeving voor veel andere artikelen van de markt in de stad, mag duidelijk zijn. Markten als de veemarkt hadden echter een veel grotere betekenis. Wat echter exact de betekenis was van de markten voor de omringende plaatsen (en voor Leiden) en tot hoe ver in de omgeving de belangen reikten, is minder helder.

Daarnaast liep niet alle (markt)handel via Leiden: diverse gespecialiseerde markten kregen al in de middeleeuwen een regionaal belang (paardenmarkten Valkenburg, Voorschoten; vismarkt Katwijk). Een interessante vraag die daaruit voortvloeit, is of deze markten ook andere relaties met zich meebrachten, bijvoorbeeld sociale contacten (feest, huwelijksmarkt etc.). Bovendien rijst de vraag of er meer relaties in de regio waren die zich min of meer buiten Leiden om afspeelden. Dat kan gaan over economische lijnen (schelpenhandel; visafval als meststof), maar bijvoorbeeld ook over religieuze dwarsverbanden. De ontwikkelingen in de Rijnlandse veengebieden en de opkomst van de bollencultuur laten in ieder geval zien dat deze gebieden, hoewel zij in meerdere of mindere mate te rekenen zijn tot het Leidse verzorgingsgebied, een eigen interne dynamiek kenden.¹⁹

De positie van Leiden in dit geheel is vooral na de Tweede Wereldoorlog sterk veranderd. Tot op zekere hoogte is zij nog steeds de centrumgemeente, maar haar directe verzorgingsgebied is veel kleiner dan in de negentiende eeuw en haar overwicht is nog veel minder. Het is eigen onmogelijk nog te spreken van een stad met zijn verzorgingsgebied in traditionele zin.

Conclusies

Ik hoop hier te hebben getoond dat er sprake is van regionale verbanden, die de moeite van nadere studie zeker waard zijn. De door mij gebruikte voorbeelden zijn voor een belangrijk deel van economische aard, maar het moge duidelijk zijn dat vergelijkbare samenhangen (en tegenstellingen) op tal van andere terreinen te vinden zijn: cultureel, religieus, sociaal, juridisch etc.

Naar mijn mening kan men de geschiedenis van de eigen plaats nooit goed begrijpen zonder zich rekenschap te geven van de context. Die bestaat niet alleen uit een nationale geschiedenis, maar evenzeer uit de directe en iets verder weg gelegen omgeving, de regio. Beperk het geschiedverhaal niet vanwege toevallig geldende bestuurlijke grenzen, de historische noch de actuele. Het gaat er bovendien niet om de omgeving enkel als afgeleide van de stad te bekijken, maar om de wederzijdse betrekkingen tussen stad en omgeving én binnen die omgeving zelf te onderzoeken, evenals de veranderingen die (mede) door deze betrekkingen plaatsvinden.

Het zou goed zijn wanneer voor dergelijke regionale geschiedschrijving een soort programma wordt ontwikkeld. In ieder geval bestaat er in de regio veel meer gezamenlijke geschiedenis dan de meeste mensen zich realiseren. Het de moeite waard daar meer aandacht aan te besteden, want het totaal is toch altijd meer dan de som der delen.

¹ Dit artikel is geschreven voor de afscheidsbundel voor Rudi van Maanen, adjunct-gemeentearchivaris van Leiden en hoogleraar (Leidse) stadsgeschiedenis, C. de Graaf, A. Netiv, *Erudiete overpeinzingen* (Leiden 2006). Het is daarom sterk vanuit Leids perspectief geschreven, zij het met het oogmerk de blik eens te verbreden naar de grotere verbanden waar Leiden deel vanuit maakt. Wij hopen dat dit artikel ondanks het Leidse perspectief verhelderend is waar het om een regionale geschiedschrijving gaat. NB: aangezien het stuk reeds negen jaar oud is, zijn enige interessante publicaties die sindsdien zijn verschijnen, nauwelijks verwerkt. Wel worden in de noten enige belangrijke meer recente publicaties m.b.t. de regio genoemd.

² Cor Smit, *Ondernemers en Geleerden. Leiden 1778 – 2003* (Leiden 2003), 20.

³ P.H.H. Vries, 'Lokale en regionale geschiedschrijving: mogelijkheden en problemen,' in J.K.S. Moes, B.M.A. de Vries, *Stof uit het Leidse Verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991), 183 – 195. Voor Vries zijn overigens lokale en regionale geschiedschrijving vergelijkbare grootheden en het artikel gaat verder dan ook vooral in op de moeilijkheden en mogelijkheden in relatie tot een meer wetenschappelijke betekenis van dergelijke geschiedbeoefening.

⁴ Het Samenwerkingsorgaan Leidse Regio omvatte de gemeenten Alkemade, Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten en Zoeterwoude; de Duin- en Bollenstreek Katwijk, Rijnsburg, Valkenburg (sinds 2006 gedieën Katwijk), Warmond, Voorhout, Sassenheim (sinds 2005 samen Teylingen), Noordwijk, Noordwijkerhout, Hillegom en Lisse.

⁵ Deze bijdrage is mede geïnspireerd door een lezing die in dit kader gehouden is. Een latere versie daarvan strekte zich nog wat nadrukkelijker uit richting Rijnstreek.

⁶ Hier wordt verwezen naar R.C.J. van Maanen (ed.), *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad* (4 delen, Leiden 2002-2004).

⁷ Voor een regionale archeologische overzichtsstudie over deze streek in de vroege middeleeuwen, zie M. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (proefschrift UvA, 2011).

⁸ Zie A. Janse, 'Een in zichzelf verdeeld rijk. Politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw' en P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van Waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975 – ca. 1570', in Th. de Nijs, E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel 1. Tot 1572* (Hilversum 2002).

⁹ Recente archeologische vondsten maken duidelijk dat de handelsfunctie van de oude Rijnmond tot de achtste of negende eeuw waarschijnlijk een nog belangrijker was, bovenregionaal en wellicht zelfs internationaal.

¹⁰ J. Bazelmans, M. Dijkstra, J. de Koning, 'Voorspel. Holland in het eerste millennium' in De Nijs/Beukers, *Geschiedenis van Holland dl 1*, 57. Zie ook F. Lugt, *Het ontstaan van Leiden. Over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden 2012).

¹¹ Zie bijvoorbeeld L. Giebels, *Hollands water. Het hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (Utrecht 2002), M. van Tielhof, P.J.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht 2006) en M. van Tielhof, 'Turfwinning en proletarisering in Rijnland 1530 – 1670' in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis jrg 2, nr 4* (2005) 95 – 121.

¹² Zie B. de Vries, J. Lucassen, P. Lourens, H. Nijboer, 'Het economisch leven: spectaculair succes en diep verval' in R.C.J. van Maanen, S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2 1574 – 1795* (Leiden 2003), 106 – 107.

¹³ Zie voor het slagvenen en de sociale gevolgen de eerder genoemde publicatie van Van Tielhof.

¹⁴ Het samenwerkingsberaad Rijnstreek werd gevormd door de gemeenten Alphen a/d Rijn, Jacobsvoude, Liemeer, Nieuwkoop, Rijnwoude en Ter Aar (anno 2006). Een aantal van deze gemeente zijn fusiegemeenten en bundelen meerdere vanouds bekende dorpen (Alphen a/d Rijn fuseerde in 2014 met Boskoop en Rijnwoude en kent tegenwoordig de kernen Aarlanderveen, Benthuizen, Boskoop, Hazerswoude-Dorp, Hazerswoude-Rijndijk, Koudekerk aan den Rijn, Oudshoorn en Zwammerdam.

¹⁵ R.C.J. van Maanen, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004), 4.

¹⁶ ibidem.

¹⁷ C.A. Davids, 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw,' in H.A. Diederiks, D.J. Noordam, H.D. Tjalsma (red), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985), 149 – 150.

¹⁸ In de kalkovens werd oorspronkelijk wel her en der regionale turf gebruikt, maar later werd doorgaans overgeschakeld op turf uit oost Nederland, dat een hogere calorische waarde had dan de turf die met het slagvenen werd geproduceerd. Voor de (latere) veenwinning, zie A.J.J. van 't Riet, *Meeten, boren en besien. Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1680-1800* (2005).

¹⁹ De interne dynamiek is natuurlijk niet los te zien van de aanwezigheid van afzetmarkten.